

ALMÁSI GÁBOR

A vallásos különút lehetőségei a 16. században: Dudith András és a konfesszionalizáció*

A Cicerónak tulajdonított beszéd, a *Consolatio* 1583-as felfedezése hatalmas port kevert a *respublica litteraria* berkeiben. Alig akadt a tudóstársadalomban olyan művelt férfi, aki ne nyilvánított volna véleményt; Sbardellati Dudith Andrást (1533–1589) is többen kérték, hogy foglaljon állást a kérdésben.¹ Dudith egy Prágában működő itáliai doktornak adott válaszában igyekezett az efféle filológiai vitáktól elhatárolódni, és megpróbálta érzékeltetni, szellemileg milyen kérdésekkel (és embercsoportosulásokkal) tud azonosulni: „Ami a *Consolatio*-könyvecskét illeti, pár nappal ezelőtt [Johannes Michael] Brutus úr is írt nekem ez ügyben. De ki vagyok én ahhoz, hogy be kelljen vagy egyáltalán be tudjak vonulni a dicső és súlyos cenzorok seregébe? Soha nem töltöttem annyi időt efféle tanulmányokkal, hogy valami dicséretre méltót tudjak írni, és nem is törekedtem arra, hogy e területen nevet szerezzek magamnak. Egészen azóta, amióta Párizsban tanultam (és később Itáliában sokkal hosszabb ideig), aminek már csaknem 30 éve, egyre inkább érzékelem, hogy sokkal jobb dolgokkal foglalkozni, mint szavakkal és beszédművészettel, így hát elkezdtem megfoghatóbb dolgokat tanulmányozni, amelyekre, mikor ebben az udvari és legátusi megbízatásaim nem akadályoztak, mindig is nagy kedvvel áldoztam időt, így aztán, ha a fiatalkori tanulmányaim után egy kevésbé zöldfülű is maradtam (amint ezt mondani szokás), biztosíthatom róla, hogy mostanra már teljesen kontárrá váltam, minthogy már jó néhány éve nem vettem kezembe hasonló szerzőket, hacsak nem nagy ritkán. Annymra beleszerettem a filozófiába és az önök orvostudományába, és a teológiába, de mind ennek, mind annak leginkább a skolasztikusan művelt részébe (a skolasztikus írás ugyanis fejleszti értelmünket és nyelvi készségeinket), hogy még kedvem sem igen támad, más könyveket is kezembe venni, hacsak nem néha-néha, egy-egy matematika könyv nyújtotta szórakozás miatt, hogy a fiamat e szép és rendezett tudományba bevezessem ...”²

* Ez a tanulmány angol nyelven a következő helyen jelenik meg: De Landtsheer, Jeanine–Henk, Nellen (eds.): *Between scylla and charybdis. Learned Letter Writers Navigating the Reefs of Religious and Political Controversy in Early Modern Europe (1500–1700)*.

¹ [Cicero]: *Consolatio*. Venetiis, 1583. A vitáról lásd McCuaig, William Wallace: *Carlo Sigonio. The Changing World of Late Renaissance*. Princeton, 1989. 303–346. A publikáció visszhangja hatalmas volt; feltehetőleg több száz levél is íródott a vita során.

² „Quanto al libretto de Consolatione, me ne scrisse alquanti di sono anco il Sig. Bruto; ma chi son'io che possi, o debba, entrare nella schiera dei lodati et gravi censori? Non passai in questi studii mai innanzi tanto, ch'io potessi scriver cosa, che meritasse lode, né mi curai d'acquistarmi in ciò nome alcuno. Per ciò cominciando a conoscer sin dal tempo ch'io studiai in Parigi, che sono poco men di 30 anni, et poi in Italia molto più, che molto meglio era d'attendere alle cose, che alle parole et ornamenti del dire, mi voltaí allo studio di cose più sode, alle quali, sempre che li

A század egyik kivételes tehetségű humanistájának ez a számtalan értelmezési lehetőségre módot adó vallomása meglehetősen humanizmusellenesnek tűnik, legalábbis azzal a féle késő tizenhatodik századi Itáliában művelt filológiai orientációjú, egyre inkább öncélúnak tűnő tudományossággal fordult szembe, mely a szigorodó cenzúra miatt a fontosabb vallási, társadalmi és filozófiai problémákkal legfeljebb csak az utalások szintjén foglalkozott. Dudith András ezzel szemben elmondhatta magáról, hogy korának legfontosabb kérdései határozták meg érdeklődését, és egy jó ideig a nyilvánosságtól sem riadt vissza. Sokba került neki ez a szabadság, és sokra is értékelte, hogy mindez szabadságában állt.

Dudith András kimondottan közép-európai jelenség volt: egy itáliai anyától és egy horvát apától Budán született.³ Míg apja csupán egy földnélküli nemes, aki korai halálát a török elleni harcokban lelte, anyai nagybátyja Sbardellati Ágoston, az ország egyik legbefolyásosabb és legműveltebb egyházi személyisége volt. Dudith András viszonylag keveset publikált, de a nagy terjedelemben megmaradt levelezésében számtalan vallási, filozófiai, orvosi, csillagászati és egyéb kérdésben foglalt állást, és szállt vitába kortársaival.⁴ Levelezőtársai között a 16. század második felének legjelesebb tudósai találhatók: Justus Lipsius, Abraham Ortelius, Henry és Thomas Savile, Robert Sidney, a két Joachim Camerarius, Johannes Sturm, Theodore Zwinger, Theodorus Beza, Hieronymus Wolf, Henricus Stephanus, Adrian Turnèbe, Jean Dorat, Joachim Périon, Pierre Ramus, Paulus Manutius, Antonius Muretus, Gianvincenzo Pinelli, Johannes Crato, Thomas Erastus, Johannes Praetorius, Hubertus Languetus, Jean Matal és sokan mások. Számunkra ennél is fontosabb, hogy kapcsolatai között ott voltak a vallási heterodoxia legjelesebb képviselői, úgy mint Caelio Secondo Curione, Matteo Gribaldi, Faustus Sozzinus, Jacobus Palaeologus, Francesco Stan-carò, Giorgio Biandrata, Francesco Pucci, Christian Francken és mások.

negotii di corte et legazioni me l'hanno permesso, ho atteso con mio gran gusto, et se pur per li studii miei giovanili ne restai un poco infarinato, come si suol dire, le prometto ch'hora ne sono del tutto <i>netto, perciocché da molti anni in qua non piglio simili scrittori in mano, se non di rado, essendomi tanto innamorato della philosophia et della vostra medicina et di teologia et questa poi come quella per lo più scolastica, come ella vien chiamata (la quale maniera di scrivere affina l'intelletto et ingrossa la lingue) che non mi vien né anco voglia se non a caso di maneggiar altri libri, se non fosse alle volte per diporto qualche libro matematico per introdurre mio figlio a questa bella et ben ordinata scienza ..." (Dudith levele Giacompo Scutellarihoz 1583. december 20-án.) Kiadja McCuaig: Carlo Sigonio, 339.

³ Dudith András megmaradt, több mint ezerháromszáz darabot számláló levelezése európai viszonylatban is tekintélyesnek számít. A hetedik és egyben utolsó kötetet kivéve a levelezés megjelent Lech Szczucki és Szepessy Tibor szerkesztésében. Ezúton is hálásan köszönöm a szerkesztőknek, hogy a még publikálás előtt álló kötetekbe megengedték, hogy belenézzek! E tanulmányban hivatkozott esztergomi, brüsszeli, berlini levéltárakban lévő leveleket engedelmükkel olvashattam. Dudithius, Andreas: *Epistolae*. Pars I. 1554–1567. Budapest, 1992.; Pars II. 1568–1573. Budapest, 1995.; Pars III. 1574. Budapest, 2000.; Pars IV. 1575. Budapest, 1998; Pars V. 1576. Budapest, 2005.; Pars VI. 1577–1580. Budapest, 2002.

⁴ Dudith mindmáig legalaposabb monográfiája Pierre Costil műve, mely Dudith műveinek kimerítő listáját adja. Costil, Pierre: *André Dudith. Humaniste Hongrois. 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*. Paris, 1935. A tanulmány biográfiai megállapításaihoz lásd: Almási Gábor: *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584)*. Századok, 139. évf. (2005) 4. sz. 889–922. és 5. sz. 1131–1157. További bibliográfiához lásd: Jankovics József–Monok István: *Dudith András könyvtára. The library of Andreas Dudith*. Szeged, 1993. 204–207.; Tedeschi, John: *The Italian Reformation of the Sixteenth Century and the Diffusion of Renaissance Culture. A Bibliography of the Secondary Literature*. Modena, 2000. 264–269.

Fiatal korában Dudith tízéves tanulmányúton vett részt, melynek fő állomásai a pádovai és a párizsi egyetem voltak. Rövid időn belül vált a velencei humanista nyomdász Paulus Manutius körében a jövő egyik zseniígéretévé. Tehetsége legendaszámba ment, olyannyira, hogy Cicero műveit állítólag háromszor másolta le saját kezével.⁵ Nyelvészeti tehetségét Dionysius Halicarnassus egy görög szövegének latinra fordításával igazolta.⁶ Vallási individualizmusa szempontjából meghatározó jelentőségű lehetett, hogy külföldi egyetemjárását megszakítva Dudith csaknem két évig élt Reginald Pole kardinális, az itáliai katolikus megújulás egyik karizmatikus figurájának házában.⁷

Magyarországra visszatérve Ferdinánd király jóvoltából Dudith hamarosan püspök lett, és rövidesen ebben a minőségben kamatoztathatta megszerzett szónoki tudását a tridenti zsinaton. Az itt elmondott, a katolikus megújulást sürgető beszédei tovább növelték hírnevét, de ugyanakkor Rómában is számos ellenséget szereztek számára.⁸ A tridenti személyes sikerek ellenére a zsinatról a katolicizmus ügyében csalódottan távozott, és egyházi hivatalát a továbbiakban a politikai karrierjét támogató bevételforrásnak tekintette. Egy rövidnek szánt lengyelországi kiküldetés örökre elsodorta a császári udvartól, vagyis a birodalmi politika központjából. Ugyan a diplomácia hatalmi harcaiba belefeledkező püspök-humanista a lengyel tartózkodás elején szinte teljesen elvágta a *respublica litterariá*hoz fűződő korábbi szálakat, a Habsburg dinasztia szolgálatába befektetett rengeteg munka mégsem tűnt számára kifizetődőnek: sem intellektuálisan, sem a karrier szempontjából. 1567-ben, négy évvel a trentói zsinat vége után az időközben püspökség nélkül maradt pécsi püspök botrányos körülmények között szakított az egyházi karrierrel: szerelemből feleségül vett egy lengyel udvarhölgyet. Az egyházi pályáról való lemondását ugyanakkor nem szánta az udvari karrierjével való szakításnak; mégis, mintegy öt évre Dudith politikailag és részben társadalmilag is légüres térben maradt. Ebben az időszakban a művelt emberek szellemi körébe való ismételt bekapcsolódása nem csak szellemi, hanem egzisztenciális igénye is volt: az elszigeteltségből, a mellőzöttségből jelentette a kiutat. Ezúttal azonban már nem a humanista tehetség jelent meg a nyilvánosság előtt, hanem a volt katolikus püspök és a vallási-társadalmi gondolkodó.

Dudith András mindmáig meghatározó poszthumusz portréját a kálvinista német teológus Quirinus Reuter, Zacharias Ursinus követője rajzolta meg.⁹ Reuter egész életében Heidelbergben és annak környékén élt, kivéve azt a két évet, melyet az 1578-ban Sziléziában, Boroszlóban letelepülő, az udvari szolgálattól gyakorlatilag visszavonuló Dudith környezetében töltött. Lehetőségeit, pedagógiai és lelkesítő pályafutását meglehetősen lehatárolták a pfálzi választófejedelemség konfesszionalizációs politikáját képviselő nagyhatalmú egyházi tanácsok. Huszonegy évvel Dudith András halála után és közel a sajátjához Reuter

⁵ Valóban, Dudith elegáns, cicerói stílusban is tudott írni (Szepessy Tibor véleménye). Thou, Jacques Auguste: *Iac. Aug. Thuani Historiarum sui temporis*. Aurelianae, 1620. liber XCVI, 478. Az információ Henry Savile-tól származik (lásd Costil: *André Dudith*, 77, 1. jegyzet).

⁶ Halicarnassus, Dionysius: *De Thucydidis Historia iudicium*. Venetiis, 1560.

⁷ Reginald Pole világról lásd: Mayer, Thomas F.: *Reginald Pole: Prince and Prophet*. Cambridge, 2000.; Furey, Constance M.: *Erasmus, Contarini, and the Religious Republic of Letters*. Cambridge, 2006.

⁸ Dudith zsinati szerepléséhez lásd: Szczucki, Lech: *Miedzy ortodoksja a nikodemizmem (Andrzej Dudycz na soborze trydenckim)*. Odrodzenie i Reformacja w Polsce, vol. 29. 1984. 49–90.; Zipser Sándor: *Dudith András a trienti zsinaton*. Budapest, 1938.

⁹ Reuterhez lásd: Adam, Melchior: *Vitae Germanorum Theologorum qui superiori seculo Ecclesiam Christi ... propagarunt ...* Haidelbergae, 1620. 820–827.

egy Dudithra emlékező kiadványt jelentetett meg.¹⁰ A könyv középpontjába mégsem kizárólag korábbi patrónusát helyezte, bár az ő életrajzával nyitja, hanem a tridenti zsinatot (melynek határozatai sok helyen csak ekkor kezdtek érvényre jutni), és csak azon belül Dudith szereplését. A könyv üzenete az volt, hogy a katolikus egyház nem volt képes a tridenti zsinaton a vallási megegyezés irányába tett javaslatokkal élni, és így a vallási megosztottságot tovább növelte. Reuter egyik legfőbb érve emellett éppen maga Dudith András, az autentikus vallásos egyén lett, akinek szavai és tettei a tökéletes harmóniában voltak egymással, és akinek későbbi házassága ebben a kontextusban a vallását mélyen megelő ember gesztusává minősült. Biográfiájában elmondja, hogy Dudith már Tridentben látni kezdte az evangélium fényét, amint ez az eucharishtiáról tartott beszédéből is kitűnik, az igazi megvilágosodás azonban csak a házasság irányába tett lépésével következett be, amikor „az Antikrisztus erődjét elhagyva azokhoz az egyházakhoz ment át, melyek Krisztus nevét nyíltan és fondorlat nélkül hirdetik”.¹¹ Nem véletlen, hogy Reuter többes számot használt: „azokhoz az egyházakhoz” (*ad Ecclesias eas*). Egyfelől Dudith későbbi felekezeti hovatartozásának meglehetősen kényes kérdését jobb volt nem bolygatni, másfelől a megreformált egyházak együttes említése a mű katolikusellenes, protestáns irénikus üzenetét erősítette.¹²

Dudith András figuráját és gondolatait nem Reuter próbálta meg először a saját céljaira kisajátítani és felhasználni. Ez már életében is ismételten megtörtént. Ettől függetlenül, a Reuter által megjelenített személyiséggéppel fő vonalaiban valószínűleg egyetértett volna,¹³ hiszen saját írásaiban is az autentikus személyiség megformálására törekedett, és gyakran sugallta, hogy élete fordulatainak gyökereit szinte kizárólag a világról alkotott elképzeléseiben, teológiai nézeteiben, vallási türelmességében és humanista értékszemléletében kell keresnünk. Ami már bizonyára kevésbé tetszett volna neki, ha módja lett volna Reuter írásának elolvasására, az a fokozatos vallási megvilágosodásáról előadott tanmese volt. Valószínűleg biográfusa elfogultan katolikusellenes megközelítésével sem igen értett volna egyet. Bármennyire is visszafogottnak számított ez a 17. század elején, Reuter protestáns irénizmus néhány évtizeddel korábban mindenképpen szűknek hatott volna egy nem elhanyagolható katolikus múlttal (és családi háttérrel) rendelkező, a *respublica litteraria* mindkét vallási táborát ismerő ember számára, aki sosem szűnt meg egyetemes keresztény ideákban és fogalmakban gondolkodni. Jó példa e két ember eltérő látásmódjára az az 1583-as levél, amit Dudith a tőle már több mint egy éve a pfálzi Neustadtba visszatért, korábban gyerekeit oktató Reuternek írt: „Nagyon szeretném, ha kifejtenéd, miért Genfben és nem egy másik városba igyekszel tanulás céljából. Ki van ott [Theodor] Bezán kívül? Rá-

¹⁰ Reuter, Quirinus: *Andreae Dudithii de Horehowiza quondam episcopi Quinque-ecclesiensis ... orationes*. Offenbach, 1610. f. b.

¹¹ „Cracoviaeque sedem fixit: atque testatus est, se ex Antichristianorum castris ad Ecclesias eas transisse, quae Christi nomen sine fuco et fallaciis profitentur.” Reuter: *Andreae Dudithii*, f. b4r.

¹² A 17. század eleji német irénizmusához lásd Hotson, Howard: *Irenism in the Confessional Age. The Holy Roman Empire, 1563–1648*. In: Louthan, Howard P. – Zachman, Randall C. (eds.): *Conciliation and Confession: the Struggle for Unity in the Age of Reform, 1415–1648*. Notre Dame, 2004. 228–267. Ennek az irénizmusnak (melynek egyik fő jellemzője a katolikusellenesség volt) szellemében fogantak Reuter biográfusa, Melchior Adam művei is. Lásd James M. Weiss: *The Harvest of German Humanism. Melchior Adam's Collective Biographies as Cultural History*. In: Fleischer, Manfred P. (ed.): *The Harvest of Humanism in Central Europe: Essays in Honor of Lewis W. Spitz*. St. Louis, 1992. 341–350.

¹³ Elsősorban Dudith „Dialógusára” gondolok itt, melyben házasságának motívumait próbálja a nagyobb nyilvánosság előtt indokolni, és amelyet Reuter kisebb változtatásokkal átvesz. Lásd: Szepessy Tibor: *Marginalia Dudithiana*. Irodalomtörténeti Közlemények, 94. évf. (1990) 75–81.

adásul az ő írásai már széles körben ismertek, melyekből bármilyen vitás kérdés kapcsán a véleménye világosan kivehető. Jobb szeretném, ha olyan helyekre igyekeznél, amelyek hozzásegítenének, hogy tudásodat elmélyítsd és értelmeket élesebbé tegyed. Ha a helyedben lennék, Párizsba mennék a sorbonistákat és a jezsuitákat hallgatni. Nem tréfálok. Gyakran nagy emberek és kiváló filozófusok bújnak meg ezek között az emberek között, valamint a domonkosok és ferencesek rendjében, akikkel vitába szállni és az értelmünket élesíteni módfelett hasznos. Mindazok az emberek, akik nagy és híres filozófusok és teológusok voltak a mi korunkban és a megelőző időkben, s mindenkinek a figyelmét magukra vonták, mikor elegáns írásaikkal és megalapozott tudásukkal az ellenséggel megmérkőztek, mind azok közül kerültek ki a küzdőtérre, akiket említettem.”¹⁴ Ez a néhány sor természetesen épp annyira volt provokatív, amennyire Dudith általában lenni szokott. A jezsuiták dicsérete tabunak számított, és Dudith nem kevésbé tartott előretörésüktől, mint mások. Azzal is tisztában kellett lennie, hogy Reuter esetleges párizsi tartózkodása több gyakorlati nehézséget is magában rejtett, akárcsak Johann Kasimir herceg ehhez szükséges engedélye vagy a magas párizsi árak.¹⁵ Szavai mégis jól tükrözték, mennyire szűknek találta a konfesszionalizálódó Európa egyre inkább bezáruló mentális világát.

A felekezetekre szakadó keresztény lét egyre nyilvánvalóbb visszasságai álltak annak a vitának a középpontjában is, melyet Dudith András kora legnagyobb kálvinista autoritásával, Kálvin genfi követőjével, a már említett Theodor Bezával kezdeményezett. E csaknem két évtizeden keresztül húzódó levelezés a legnagyobb nyilvánosság előtt zajlott, főbb darabjait már a kortársak is szelvében-hosszában olvasták. Lényegében átfogja azt az időszakot, melyben Dudith számára a vallásról való gondolkodás, a helyes vallási állásfoglalás és viselkedés kulcskérdésekké váltak.¹⁶ E levelezés alábbi elemzése során két fő kérdésre fogok koncentrálni: az egyéni vallásszabadságot megjelenítő dudithi retorika sajátosságaira, illetve növekvő szkepticizmusának természetére.

Amikor Dudith András első ízben próbált Bezával kapcsolatot teremteni, házasságkötése óta már több mint egy év telt el. Miksa király nevét viselő első fia éppen csak megszületett, de a családi élet örömein kívül más nemigen boldogította az apostata püspököt. Házassága nemcsak legtöbb katolikus barátjának elvesztését jelentette, hanem óriási csalódás

¹⁴ „Cur Genevam, non autem alio malis studiorum causa proficisci, ex te discere aveo. Quis ibi est praeter Bezam? Et huius quoque scripta iam sunt multa pervulgata, ex quibus sententia eius de omni controversia plene intelligi potest. Mallem te in ea loca conferres, quae te augere doctrina possint et acumine. Ego si tuo loco essem, Lutetiam ad audiendum Sorbonistas et Iesuitas abirem. Non iocor, magni saepe viri et φιλόσοφοι eximii in hoc hominum genere et in illo Dominicanorum et Franciscanorum sodalities delitescunt, cum quibus conferre disputationibusque animum acuere fructuosissimum est. Qui magni et celebres nostra et superiore aetate φιλόσοφοι et theologi fuerunt atque omnium in se ora converterunt, scriptisque eleganti ac solida doctrina contra adversarios dimicaverunt, ex illorum, quos dixi, palaestra prodierunt.” (1583. október 28.) Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár [továbbiakban: FSzK], Cat. V Tit. IV/d, p. 111.

¹⁵ Kasimir fejedelem (a Casimirianum alapítójának) tanácsosai engedélyezték Reuter számára már azt is, hogy Dudith András szolgálatába álljon, és Kasimir hívásának engedelmeskedve tért meg később Pfaltzba. Adam: *Vitae Germanorum*, 822.

¹⁶ Hármas fontos 16. századi publikáció jelent meg álnéven, melyek középpontjában Beza és Dudith levéltraktátusai álltak. Celsis, Minus: *De Haereticis coercendis quatenus progredi liceat*. Bale, 1577.; *De Haereticis Capitali supplicio non adficiendis*. Bale, 1584.; *An ecclesiae nomen soli reformatae conveniat*. Heidelberg, 1593. (Ez utóbbi címe már a heidelbergi irenisták szellemét tükrözi.)

volt a király számára is.¹⁷ Jóllehet sikerült rábírnia legfőbb patrónusát, a királyt, hogy egy (a korábbiakhoz képest) szerény évi apanázt továbbra is folyósítson számára, szolgálataira nem tartott igényt sem Lengyelországban, sem – ami leginkább fájdalmasan érintette – hazájában, Magyarországon. Hosszú, önkéntes száműzetésben töltött hónapok után végül Dudith visszaköltözött Krakkóba, de elszigeteltsége mit sem csökkent.¹⁸ Sehol nem volt már az a magas társadalmi rang, amit korábban mint pécsi püspök és lengyelországi császári követ élvezett. A pápa törvényszéki ügyet csinált esetéből és kiadatását követelte, melyet szerencsére II. Zsigmond Ágost lengyel király megtagadott, de az eljárás eredményeképpen Dudithot a pápa kiátkozta, halálra ítélte és képét nyilvános elégettette Rómában.¹⁹ Ugyanakkor a volt pécsi püspökből egy csapásra híres és tiszteletreméltó ember lett protosztáns berkekben. Alig néhány hónap telt el házassága óta, mikor a lengyel püspök és későbbi alkancellár Piotr Myszkowski már arról számolt be, hogy Dudith tehetségét ki-kí saját vállalási céljainak szolgálataiba szeretné állítani, és az emberek arra buzdították, hogy további lépéseket tegyen a katolikusok rovására. Ám nem csak kálvinisták, lutheránusok és ariánusok (vagyis antitrinitáriusok) buzgólkodtak Dudith lelkének üdvén, hanem egy ideig még a katolikusok sem mondtak le visszahódításáról.²⁰

Amikor Dudith először kereste meg levelével Bezát, a hivatkozási alapot közös humanista műveltségük nyújtotta.²¹ Dicsérte a genfi egyházatya tehetségét és arra bízta, ne törődjék ellenségeinek kritikájával, akik megrótták néhány fiatalkori versének obszcén tartalma miatt. Minthogy e levele megválaszolatlan maradt, Dudith egy szellemes, provokatív írással próbálta a kálvinista teológust válaszra bírni. Ebben a második levélben a volt püspök, aki korábban Trentóban oly ügyesen érvelt a két szín alatt áldozás katolikus gyakorlata mellett, azt állította, hogy absztinens, és most, a katolikus egyházat elhagyva, szomorúan tapasztalja, hogy a borral való bármilyen kapcsolat komoly fizikai tüneteket vált ki. *Quid faciam?* – kérdezte Bezát. „Ha távol maradok az Úr asztalától, sem a keresztény ember kötelességének nem teszek kellően eleget, sem magamnak, és megsértem a testvéreket, akik azt szeretnék, hogy a keresztény milícia e szimbólumában velük közösködjek.”²² Másfelől,

¹⁷ Jóllehet Dudith számított az elszigeteltségre, se ő, se püspök kollégái nem gondolták, hogy ez annyira hosszú és kellemetlen lesz, mint ahogy történt. Lásd: Verantius, Antonius: *Opera*. Vol. 9. 1563–1569. Ed.: Szalay László – Wenzel Gusztáv (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores 20). Pest, 1870. 262.

¹⁸ A pontos időpontok bizonytalanok. Egészen biztosan volt már határozat Dudith ügyében 1568. február 6-án, de ennek tartalma nem világos. (Ez a Corsini Könyvtár – Accademia Nazionale dei Lincei – anyagának regesztái alapján tudható: *Decreta Consistorialia* 40. G. 12. fol. 88, G. 16. fol. 145.) Lásd: Kollányi Ferenc: *Regesták a római és párizsi levéltárakból*. Történelmi Tár, 6. (1905) 370.

¹⁹ Paulus Manutius például törölte és csillaggal helyettesítette Dudith nevét *Epistolaruma* minden későbbi kiadásában. Lásd még Verancsics levelét Dudithhoz (1571. szeptember 3.): Dudithius: *Epistolae*, II. 281–282.

²⁰ A Dudith megnyerésére tett katolikus próbálkozásokhoz lásd: Dudithius: *Epistolae*, II. 116–119. és 116. 2. jegyzet.

²¹ Az első Bezának írt levél elveszett, de Beza válaszából rekonstruálható. Dudithius: *Epistolae*, II. 67–70.

²² „*A mensa Domini si abstineo, neque satis officio Christiani viri fungor neque mihi satisfacio et fratres, qui hanc mihi Christianae militiae tesseram communem esse secum vellent, offendo.*” Dudithius: *Epistolae*, II. 56. Bármennyire nehéz is elhinni, hogy Dudith ténylegesen rosszul lett a borivástól, több mint tíz évvel később ugyanezt a kérdést intézte Jordán Tamáson keresztül a cseh testvér, humanista tanító Esrom Rüdigerhez. Ugyanakkor levelében ekkor megerősíti, hogy absz-

tette hozzá, ha csak az úrvacsora felét fogyasztaná el, úgy tűnne, hogy vissza kíván csúszni a katolicizmusba, és az Írásoknak is ellent mondana.

Dudith verbális gesztusaiért cserébe Beza válaszával együtt megküldte szóban forgó versgyűjteményének egy példányát. Gratulált Dudithnak házasságához, és gratulált annak az egyháznak is, melyhez Dudith csatlakozni fog. Az aposztata püspök provokációját azonban Bezának semmi kedve nem volt elbagatellizálni vagy szándékosan félreérteni. Kijelentette, hogy semmi sem lehet annál rosszabb, minthogy valaki úgy döntsön, hogy az úrvacsorát ezentúl nem kívánja két szín alatt magához venni. Minthogy Dudith már megkezdte a Sátán elleni harcot és belépett Krisztus erődjébe, a továbbiakban is ehhez kellene tartania magát: „Szeretném, hogy elgondolkozz azon, hogy a legártatlanabb keresztény ember az, aki a legegyszerűbb. Ebből következik, hogy nincs annál ártalmasabb lelki beállítottság, mint az a kötözködő és szentségtelen hozzáállás, amellyel valaki az elismert (*orthodoxae*) egyházak nyilvánosan elfogadott hitvallásával meg nem elégedve új, idegen tanokat farigcsál a maga számára, és nem szűnik meg az igazságkeresés buzgalmának hamis álcájában saját magát és másokat zaklatni ...”²³

Beza nemsokára nagyvonalú gesztust tett a Krakkóban élő humanista irányában: neki ajánlotta verseinek második kiadását, mely az obszcén darabokat is tartalmazta, Dudith tanácsával egyezően.²⁴ Ez a gesztus világosan megmutatta, Beza milyen fontos szerepet szánt az ex püspöknek a lengyelországi protestáns mozgalomban. Cserében Dudithnak el kellett szenvednie, hogy a verseskötet előszavában Beza a kálvinista ügy hőségévé avassa a már jól ismert módon: az aposztata püspök végre rátalált az üdvözüléshez vezető útra és csatlakozott az igaz egyházhoz; házassága pedig mindenki előtt nyilvánvalóvá tette, hogy sem a karrierizmus, sem a tridenti zsinat gonosz szelleme, sem a cölibátus babonája nem tudta megfertőzni.²⁵ Beza mindezt már az előszó ajánló soraiba belegyömöszölte: „... a tridenti zsinatocskán a magyar pseudoklérus egykori szónokának, Jézus Krisztus most már igazhitű szolgájának, Dudith András Úrnak ...”²⁶

Nemcsak Beza számított Dudithra a kálvinista ügy előmozdításában, hanem Zürich fő teológusai, Josias Simmler és Johann Wolf is.²⁷ Házasságkötése óta immáron két év telt el, és Dudithnak kezdett elege lenni abból, ahogy különféle felekezetek vetekedtek érte. Johann Wolf közeledését már meglehetősen erősen fogalmazó levéllel válaszolta meg, mely-

tinens, amit egy héttel később Wenceslaus Raphanusnak is mint tudott dolgot említ: Dudithius: *Epistolae*, VI. 219. (1579. május 21.).

²³ „Velim autem et illud cogites: eum esse purissimum Christianismum, qui sit quam simplicissimus, ac proinde nulla esse magis noxia ingenia quam curiosa illa et profana, quae publica testataque ecclesiarum orthodoxarum confessione non contenta novas sibi et peregrinas opiniones fabricare et se ipsos aliosque turbare inquirendae veritatis studium falso praetextentes non desinunt, quos egregie passim apostolus, imprimis autem altera ad Timotheum epistula depingit.” Dudithius: *Epistolae*, II. 69. Beza mindenesetre egy külön lapon kifejtette véleményét a valódi absztinensek esetéről (Dudithius: *Epistolae*, II. 77–78.), amiből látszik, hogy Dudith kérdésének elméleti súlyát nem tagadta. Itt Kálvinra hivatkozva kifejti, hogy bármilyen folyadékkal (vízzel) is helyettesítjük, a bor továbbra is Krisztus vérének fogja reprezentálni.

²⁴ Beza Vezelius, Theodorus: *Poematum editio secunda ab eo recognita*. Genevae, 1569. Dudithius: *Epistolae*, II. 90–101. Lásd még: 90., 1. jegyzet.

²⁵ Dudithius: *Epistolae*, II. 100.

²⁶ „... domino Andreae Dudithio, dudum quidem Hungarici pseudocleri in Tridentino conciliabulo oratori, nunc vero fido Iesu Christi servo ...” Uo.

²⁷ Wolf és Simmler kelet-európai kapcsolataihoz lásd: Taplin, Mark: *The Italian Reformers and the Zurich Church, 1540–1620*. Aldershot, 2003. 170–214. Bár leveleik elvesztek, Wolf levelének rövid összegzése megmaradt. Dudithius: *Epistolae*, II. 104. 5. jegyzet és 115. old.

ben kikérte magának a protestáns egyházak arroganciáját: „Éppen úgy van, ahogyan írod: bizony erős lélekkel kitettem lábamat a Római Egyház erődjéből. De nem akarom elhallgatni, hogy minden szerencsétlenség közül semmi nem tud annyi keserőséggel eltölteni, mint az a fájdalom, amit akkor szoktam érezni, amikor csak arra gondolok, mennyire sokan vannak, mennyire harcosok és mennyire egymásnak ellenségei az egyházak mind ebben a királyságban, mind máshol; egyházak, amelyek mindennek ellenére protestánsnak akarnak látszani, és annak akarják hívni magukat. Te is kitértél erre a leveledben. Mindenestre az, ami engem sért és kínoz, abból te, úgy tűnik, éppen hited tüzét és rendíthetetlen-ségét veszed ...”²⁸ Hacsak Isten szét nem választja a világosságot a sötétségtől, folytatta Dudith, a vallás olyan káoszba fog visszasüllyedni, hogy nem lesz értelme tovább élni.²⁹ Oly sok és egymásnak annyira ellentmondó vallásos nézet között hol marad egy megdönthetetlen, állandó nézet?³⁰ Az igazságot körülvevő, annyira különböző és ellenséges meg hasonlások között hol lehet fellelni az egy igaz egyházat? Pedig az igazság csak egy lehet, és egyetlen talapzaton állhat.³¹ A végén az ember szívesebben tartozik a Katolikus Egyházhoz (akármilyen borzalmas eszközökkel éljen is), ahol legalább konszenzus van, állandóság, tiszteletreméltó múlt és rendezett hierarchia.³² Servet Mihály meggyilkolása, Giovanni Valentino Gentile halála ítéltése, Bernardino Ochino elűzése után már morális szempontból sem vélhetik magukat a kálvinisták jobbaknak. Nem azt hajtogatjuk, hogy a „mi vitézkedésünk fegyverei nem testiek”? Nem azt ismételtjük, hogy a hitet nem lehet kényszeríteni, hogy biztosítani kell a lelkiismeret-szabadságot, és a hite miatt senkit sem szabad üldözni? – zárta Dudith a levelét.³³

²⁸ „Ita est, ut scribis: magno equidem et forti animo extra Romanae ecclesiae castra pedem extuli. Sed illud dissimulare nolo, mi Wolphi, ex omnibus adversis rebus nihil mihi ita acerbum accidere posse quod eum dolorem aequare possit, quem capere soleo, quoties animo repeto quam multae, quam pugnae, quam adversariae sint, tum alibi tum in hoc regno, ecclesiae, quae tamen reformati vocari et haeri volunt. Id tu quoque in litteris tuis attigisti. Quamvis, quod me offendit et ex cruciat, inde tu fidei robur et firmitatem petere videare ...” (1569. május 29.) Dudithius: *Epistolae*, II. 105.

²⁹ „Ac nisi Deus lucem a tenebris discriminet, in eam perturbationem confusionemque religio adducetur ut non sit cur quisquam bonus vir vivere amplius velit.” Dudithius: *Epistolae*, II. 105.

³⁰ „In tantis enim tamque contrariis de pietate sententiis quo se alio vertant ubi sit constans et perpetua in sententia permansio?” Dudithius: *Epistolae*, II. 107.

³¹ „Unam esse veritatem, unam veritatis columnam et fundamentum necesse est. In tanta autem ecclesiarum varietate, in tam dissimilibus et hosteliter discrepantibus de veritate sententiis, quibus oculis, quae una illa et vera sit ecclesia, discernam?” (*Ibid.*) Dudith ehhez hozzátette, hogy Wolf nem hivatkozhat az egyházatyák közötti egyenetlenségekre, hiszen ezek kevésbé voltak fontosak és nem az igazság volt a téjük, továbbá ezeket a zsinatok vagy a pápák sikeresen megoldották.

³² Dudithius: *Epistolae*, II. 106–107., 59–72. sorok.

³³ „Dicemusne »arma nostra spiritualia, non carnalia esse?« Iactabimusne amplius fidem cogi non oportere, libertatem conscientiae permittendam esse, neminem in causa religionis ferro et igne persequendum esse? Sed nolo in hac parte molestior esse; id tantum, quod inicio dicebam, repeto, magnum me ex communi calamitate atque oppinionum varietate et acerbum dolorem capere.” Dudithius: *Epistolae*, II. 110. Lásd: 2Kor 10,4: „nam arma militiae nostrae non carnalia” (Károli Gáspár fordításában).

Dudith nemcsak Wolfot akarta levelével provokálni, hanem Bezát is, akinek elküldte másolatban.³⁴ A genfi teológus ismét komolyan vette a kihívást: válaszában akkora fontosságot tulajdonított, hogy három év múlva a vallásos levelezését egybefogó könyv első darabjaként publikálta.³⁵ Először is arra volt kíváncsi, miért zavarták Dudithot olyannyira az egymásnak ellentmondó hitek és nézetek. Ilyenek örök időktől fogva léteztek a kereszténységben, és ettől még az igazat a hamistól mindig is szét lehetett választani. Beza tagadta, hogy saját felekezetén belül oly súlyos hitbeli különbségek lennének, bár azt egyáltalán nem találta sportszerűnek, hogy az egyházán belüli konfliktusokat egy külső szemlélő ítélje meg. Ha a kereszténységben belül nincs egység, az véleménye szerint leginkább a pápistáknak és az arianusoknak róható fel, mindenesetre addig nem is lesz egység, amíg nem gondolja mindenki mindenről minden szempontból ugyanazt.³⁶ Ha Dudith hallgatna művelt és vallásos férfiakra és eljárna az istentiszteletekre, „ahol Isten megbocsátásáért szent imádságokkal könyörögnek, és az úrvacsorát, a hit erősítésének és növelésének orgánumát, a megfelelő módon veszik magukhoz”, akkor mindjárt tisztábban látna és megtalálná belső békéjét.³⁷ Mégis, ami Dudith vádjai közül a leginkább érzékenyen érintette Bezát, az az eretnek Servet, Gentile, Ochino, Stancaro és Osiander ellen tett intézkedések felhánytorgatása volt. Nem helyes, állította a kálvinista egyházfő, ha a lelkiismeret-szabadság retorikáját valaki arra használja, hogy egyéni módon tisztelje Istent. Ami e téren Lengyelországban és Erdélyben történik, az teljesen helytelen: „Ördögi az a szabadság, amely annyi pestist zúditott Lengyelországra és Erdélyre, amit sehol máshol a földön nem tűrnének.”³⁸ Felhívta Dudith figyelmét arra, hogy ez a *diabolica libertas* például a francia hugenották között mennyire romboló hatású lenne, akik mindeddig példás önfegyelemről tettek tanúbizonyságot. Az eretnekeket nem kell üldözni – jelentette ki Beza –, de a városi tanács minden eszközzel azon kell legyen, hogy megfegyelmezze őket: „ha erre nálatok és a szerencsétlen erdélyiek-nél legalább próbálkozást tennének, nem lennétek abban az elmaradott állapotban, melyet én nem kevésbé tartok nyomorúságosnak, mint a mohamedánizmust, mint azt az idő majd megmutatja; és nem épülne most nálatok egy új Babilon, ahonnét majd a Sátán várhatóan a Nyugat többi részét fogja támadni – amennyire erejéből futja.”³⁹

³⁴ Dudith elmagyarázta, hogy a Wolfhoz intézett levél célja az volt, hogy kiprovokálja a választ, amelyet a későbbiekben, ha hasonlókkal vádolnák, maga is fel tudna használni. (1569. június 23-ai levél.) Dudithius: *Epistolae*, II. 113–116.

³⁵ Beza Vezelius, Theodorus: *Epistolarum theologicarum Theodori Bezae Vezelii liber unus*. Genevae, 1573. 1–23.

³⁶ Ez a levélben később következik: „nullam unitatem [agnoscimus], nisi qua omnes de omnibus idem per omnia sentiunt”. Dudithius: *Epistolae*, II. 145., 160. sor (1570. június 18.)

³⁷ „... ubi sollemnibus precibus Dei gratia postulatur, ubi cena Domini augendae ac confirmandae fidei organon rite celebratur ...” Dudithius: *Epistolae*, II. 138. 218–219. sorok.

³⁸ „Et illa est diabolica libertas, quae Poloniam et Transsilvaniam hodie tot pestibus implevit quas nullae alioqui sub sole regiones tolerarent.” Dudithius: *Epistolae*, II. 147. 513–515. sorok.

³⁹ „... non persequendos, sed modis omnibus a magistratu coercendos censeo; quod si apud vos et miseros Transsilvanos tentatum saltem esset, non essetis in eam condicionem redacti, quam ego ipso Mahumetismo nihilominus miserabilem esse iudico, et tempus ipsum ostendet; neque nunc nova Babylon iam istic exaedificaretur, ex qua in reliquum occidentem probabile est satanam impetum pro viribus facturum.” Dudithius: *Epistolae*, II. 148. 559–564. sorok.

Dudith Bezának küldött válaszából a vallásszabadságról írt első hosszabb lélegzetű levéltraktátusa kerekedett.⁴⁰ Hasonló éles hangot használva kifejtette, mennyire őszinte és jogos volt az egyházak arroganciája és az egymásnak ellentmondó nézetek feletti elkeseredése. A vallási különbségek már nemzeteket fordítottak egymás ellen! Mindenki a saját céljaira használja a Szentírást, mindenki eretneknek tartja a másként gondolkozót, és ha egy különálló jogot formál a Biblia tanulmányozására vagy egy elhallgatott teológiai probléma kutatására, zaklatás, üldözés a válasz. Dudith tehát nem mást ítélt el, mint a reformáció nyomában megjelenő konfesszionalizációt, mely szerinte egyáltalán nem a Krisztushoz vezető út megtalálásáról szól. Levelének mégsem csupán a szigorú svájci egyházfegyelmi politika erasmista elítélése volt a célja. Egy másik fontos cél az egyéni szkepszisre való jogalap megermentése lehetett: „Miért kellene inkább rád, mint egy ariánusra hallgassak?” – kérdezte vitapartnerét. „Én sem vagyok neked próféta, te se nekem. [...] Nekem is, úgy, mint neked, a szabadság tetszik. Te kihúztad magad a járom alól, én sem fogok álámenni.”⁴¹ Levelében újra és újra ugyanahhoz a kérdéshez tért vissza: annyi ellentmondó hit között ki fogja eldönteni, melyik az igaz? Konklúzióként Dudith leszögezte, egyáltalán nem véletlen, hogy mindeddig nem tudott dönteni, mely felekezethez csatlakozzék.

Míg ez a levél azt sugallja, hogy Dudith szkepticizmusa mögött olyan életstratégia húzódott, melynek célja eddigi kényelmes, a vallási intézmények ellenőrzésétől mentes pozíciójának megőrzése volt, más információk alapján arra lehet következtetni, hogy 1570-re bizonyos vallási kérdésekben már korántsem volt annyira szkeptikus, mint amilyennek mutatta magát. A lengyel és az erdélyi antitrinitáriusok (különösen Dávid Ferenc és Biandrata György) épp ebben az időben voltak rá a legnagyobb hatással.⁴² Dudith egy ideig még abban a reményben is osztozkodni látszott az ariánusokkal, hogy a reformáció különböző szárnyait éppen a szentháromság-tagadó nézetek és az azokat megalapozó ezegetikai eljárás elfogadása tehetné egységessé.⁴³ A lengyel reformáció történetében olyannyira fontos sandomierzi zsinatnak éppen a konszenzus megtalálása volt a célja, és Dudithot arra a nemes feladatra kérték fel, hogy egy közösen elfogadható hitvallást fogalmazzon meg. Erre személyesen a krakkói nádor kérte fel, azzal, hogy „ne keressen kifogásokat, hanem támogassa ezzel az országot”.⁴⁴ Elfogadta a megbízást, és megígérte, hogy olyan hitvallást fog készíteni, amely minden félnek tetszeni fog, ami katolikus megfigyelők szerint teljesen ne-

⁴⁰ 1570. augusztus 1-i levél. Dudithius: *Epistolae*, II. 158–182. Ez a levél azonban, úgy tűnik, helytelenül van datálva, és valójában csak néhány hónappal később íródott. Lásd Dudith autográf levelét 1570. október 9-ről: Dudithius: *Epistolae*, II. 237.

⁴¹ „Tu me, ego te prophetam esse negabo. [...] Mihi autem quae tibi libertas placet. Tu iugum excussisti, ne ego quidem illud subibo ...” Dudithius: *Epistolae*, II. 176. 458–462. sorok.

⁴² *De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo*. Alba Juliae, [1568]. Modern kiadását és a keletkezésről, illetve a szerzőségről lásd: Balázs Mihály: *Bevezető*. In idem (kiad.): *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*. Kolozsvár, 2002. 9–29.

⁴³ Dudith efféle reményei, ha voltak is, nem tarthattak sokáig. Lásd Károlyi Péterhez (Carolinushoz) írt levelét 1572. augusztus 1-jéről: Dudith, *Epistulae*, II. 339–344. (kül. 94–100. sorok). A dolog ironiája, hogy ha valami, akkor éppen a szentháromság-tagadó nézetek elutasítása (vagyis az „ariánus pestis” feletti közösen eljátszott megrökönyödés) jelentette a legnagyobb közös nevezőt a lutheránusok és a kálvinisták között. Jellemző módon a rendkívül toleráns Miksa királynak is az ariánus kérdés jelentette a határt.

⁴⁴ Lásd Stanisław Grzebski levelét Martin Kromerhez 1570. március 28-ról, melyet egy rendkívül fontos lábjegyzetben idéznek a kiadók. Dudithius: *Epistolae*, II. 347–348.: „... rogavit ne se excusaret, sed suscipere provinciam scribendae confessionis ...”

vetséges igyekezet volt. Nekik lett igazuk. A híres és gesztusértékű sandomierzi konszenzus (amelyhez végül, úgy tűnik, Dudith közreműködése nem köthető) elenyésző politikai jelentőséggel bírt, és nem volt képes betölteni a neki szánt vallási–politikai szerepet, hogy közös alapként szolgáljon a lengyelországi protestánsok (a lengyel és litván reformátusok, a bohém testvérek és a lutheránusok) között.⁴⁵ A lengyel reformáció továbbra is megosztott maradt, csupán a konszenzus szükségessége tudatosodott egyesekben. Ezt leginkább az arianizmus terjedése tette nyilvánvalóvá; egyfelől a lengyel kálvinisták féltek, hogy a gyarapodó számú ariánusok megkérdőjelezzék egyházuk hitelét, másfelől tartottak is a teológiaiilag magasabb szinten álló szentháromság-tagadóktól.⁴⁶ Jellemző módon a lengyel protestánsok kiegyezése útjában a legnagyobb akadályt a (Dudith számára is kulcsfontosságú) eucharisztia különféle értelmezései jelentették.

Ebbe a kontextusba helyezve, könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy Dudith számára a Bezával folytatott vitában az egyéni vallási út tétje igazából az antitrinitárius nézetek követése volt. Ezt támasztja alá az a hasonló volumenű, az antitrinitarizmus mellett érvelő levéltraktátusa is, melyet az imént ismertetett, a vallásszabadság védelmébe szálló levél után nem sokkal írhatott. Ez a szintén Bezának címzett mű tartalmazott egy antitrinitárius hitvallást is, és tisztázni próbálta az ezt megalapozó egzegetikai szabályokat is.⁴⁷ Ezt a könyvecskét azonban nem küldte el Genfbe, jöllehet ettől függetlenül egy másolat később eljutott a kálvinista teológushoz.⁴⁸ Mire elolvasta, más forrásokból már pontosan tudhatta, hogy Dudith az ariánusokkal szimpatizál, elsősorban abból a levélből, amelyet Dudith a lengyel kálvinista teológus/történésznek, Jan Lasickinek (Johannes Lazitiusnak) írt.⁴⁹ Érdemes e levelet történeti kontextusába helyezni, mert jól érzékelteti, az ariánus kérdés mennyire központi problémájává vált a reformációs folyamatnak az 1560-as évek Európájában.

Dudith antitrinitárius szimpátiájának nyilvánosságra hozatalát éppen Lasicki provokálta ki, aki ezidőben Heidelbergben és Wittenbergben tartózkodott. Lasickit az arianizmus terjedésétől tartó lengyel kálvinisták küldték Németországba azzal a feladattal, hogy olyan teológiai érvekkel vértessze fel magát, melyek hatásosan védhetik meg álláspontjukat az olasz és erdélyi antitrinitáriusokkal szemben. A magával vitt erdélyi antitrinitárius publiká-

⁴⁵ Sokkal fontosabb volt nála a pár évvel későbbi Varsói Konföderáció, mely jogilag biztosította a nemeseleknek a vallásszabadságot. Sandomierzhez lásd: Augustyniak, Urszula: *Confessio Sandomiriensis. Eine historische Einführung*. Warszawa, 1994. 3–35. A konfesszió visszafogott értékeléséhez lásd: Petkūnas, Darius: *Consensus of Sandomierz – a Unique Ecumenical Document in 16th Century Polish–Lithuanian Protestant Christianity*. Tiltai/Bridges, vol. 9. (2005) no. 1. 182–200.

⁴⁶ A lengyel reformációhoz és antitrinitarizmushoz lásd Miller, James: *The Origins of Polish Arianism*. Sixteenth Century Journal, Vol. 16. (1985) no. 2. 229–256.; Kłoczowski, Jerzy: *A history of Polish Christianity*. Cambridge, 2000. 84–125.; Petkūnas, Darius: *Holy Communion Rites in the Polish and Lithuanian Reformed Agendas of the 16th and Early 17th Centuries* (doktori disszertáció az interneten). Helsinki, 2004. 11–43.; Fox, Paul: *The Reformation in Poland. Some Social and Economic Aspects*. Baltimore, 1924. További bibliográfiához lásd: Tedeschi: *The Italian Reformation*, 740–758.

⁴⁷ Ezt a könyvecskét később megmutatták Báthory István lengyel királynak is 1583-ban. Lásd: Dudithius: *Epistolae*, II. 348. és 174. 417–418. sorok.

⁴⁸ Lásd Beza levelét Dudithhoz 1577. december 15-éről. Dudithius: *Epistolae*, VI. 81–84.

⁴⁹ Jan Lasicki levele és Dudith válasza több példányban cirkulált Európában, míg végül 1590-ben publikálták őket. (Dudith, Andreas: *Epistola ad Joanem Lasicium equitem Polonum. In qua de divina Triade disputatur*. [Cracoviae], 1590.) Dudithius: *Epistolae*, II. 247–279., lásd még: 283–284. Lasickihez lásd Barycz, Henryk: *Le premiers contacts de Jan Lasicki avec la culture occidentale* (Acta Poloniae Historica, vol. 25). Warszawa, 1972.

ciók azonban nem csak megrökönyödést, hanem egyesekből éppen lelkesedést váltottak ki. Ezáltal Lasicki feltételezhetően hozzájárult az arianizmus heidelbergi terjedéséhez és az azt követő botrányhoz.⁵⁰ Érdekes módon az antitrinitarizmus, a tolerancia és az egyházfegyelem nemcsak Dudith fejében függtek össze, hanem a heidelbergi vallási életben is. A genfi párthoz tartozó heidelbergi *Kirchenrat* növekvő hatalma (melynek élén Girolamo Zanchi állt, mögötte pedig III. Frigyes választófejedelem) számos téren ellenállásba ütközött, de mindenekelőtt a svájci típusú egyházfegyelem bevezetése folytán. Így az ellenállást képviselő, teológiaiailag jól képzett és népszerű prédikátorok ellen felhozott ariánus vádak legfőbb célja az akció legitimitásának és támogatottságának növelése volt. Joannes Sylvanus kivégzése, továbbá Adam Neuser és az Erdélyben megtelepedő Matthias Vehe(-Glirius) meghurcolása tehát nem elsősorban az arianizmus terjedéséről szólt (hiszen ezek a prédikátorok nyilvánosan nem feltétlen beszéltek ariánus szellemben), hanem az ő kirekesztésükről és a vitatható teológiai kérdések körének az erő pozíciójából való lehatárolásáról.⁵¹

Abban a vallási (és politikai) helyzetben, mely Lengyelországot és Heidelberget jellemezte, nem csoda, hogy Dudith vallástürelemre vonatkozó gondolataival már senki sem törődött. Amiről az emberek Dudith kapcsán elhűlve suttoztak, az az eretnokség újabb győzelme volt. Jóllehet leginkább maga tehetett arról, hogy az ariánusok közé kezdték sorolni, Dudithot ez egyáltalán nem érintette kellemesen. Pontosan tudta, hogy Lengyelországot és Erdélyt leszámítva egy ariánus bármiféle jobb társaságban szalonképtelennek minősülne. Egy olyan ember, aki továbbra is a Habsburg udvar szolgálatában látta jövőjét, és ráadásul a *respublica litteraria*ban is fenn szeretne volna tartani korábbi tekintélyét, nemigen engedhette meg magának, hogy ariánusnak könyveljék el. Vallásos beskatulyázása ugyanakkor kétségsbe vonta azt a pártatlannak tűnő szerepkört is, amelynek a sandomierzi zsinatra szóló hitvallás készítésének irigylésreméltó feladatát is köszönhette. Katolikus főméltósága ellenére a vallási viszályok felett álló pártatlan bíró szerepe már házassága előtt is vonzó volt Dudith számára. Erről tanúskodik a kiemelkedő lengyel humanista Andrzej Frycz Modrzewskinek a lengyel királyhoz szóló 1565. végi előszava, amelyben friss élményként számol be találkozásáról Dudith Andrással, aki „tagadta, hogy az az ember, aki az egyik vagy a másik fél véleményét követi valamely kérdésben, legyen az a szentháromság vagy más, képes lehetne a felek között közvetíteni, a vitát eldönteni vagy lecsendesíteni”.⁵² Bár Dudith egyre nagyobb rokonszenvet érzett az antitrinitáriusok iránt, nem kívánt semmiféle felekezeti kényszerzubbonyt magára öltetni. Éppen erre utal az is, ahogy a meglehetősen ar-

⁵⁰ Wilbur, E. Morse: *A History of Unitarianism, Socianism and its Antecedents*. Cambridge (Mass.), 1946. 158–264.; Dán Róbert (kiad., utószó): *Vehe-Glirius, Matthias: Istenismeret és más írások*. Budapest, 1984. 5–35., 241–269.; Burchill, Christopher J.: *The Heidelberg Antitrinitarians: Johann Sylvan, Adam Neuser, Matthias Vehe, Jacob Suter, and Johann Hasler*. (Bibliotheca Dissidentium, vol. 11.) Baden-Baden–Bouxwiller, 1989. 21–105.; Philippi, Paul: *Silvanus und Transsylvanien: ein Stück Toleranzgeschichte zwischen Heidelberg und Siebenbürgen*. In: Doerr, W. (Hrg.): *Semper Apertus. 600 Jahre Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 1386–1986*. Band 1. Berlin, 1985. 213–230.

⁵¹ Lásd: Burchill, Christopher J.: *Heidelberg and the Trinity: Comments on the Ideological Formation of the Palatine Reformation*. A „Sixteenth Century Studies Conference”-en felolvasott előadás (St. Louis, MO; 1999 októbere) az interneten.

⁵² Lásd Andrzej Frycz Modrzewski Zsigmond Ágosthoz írt előszavát (1565 decemberéből). Modrevius, Andreas Fricius: *Silvae quatuor*. Basileae, 1590. B1v: „Is [Dudith] negabat, eum, qui alterutri, seu de Trinitate, seu de quavis re alia, sententiae adhaerescat, medium se inter partes ipsas inferre, controversiamque dirimere atque sedare posse.” A szerzőhöz lásd: Balázs Mihály: *Andrzej Frycz-Modrzewski: Halálának négyszázadik évfordulójára*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Acta Univ. Szegediensis), Tom. 13. (1973) 63–73.

rogáns antitrinitáriussal, Francesco Stancaróval vitába bocsátkozva számos fontos kérdésben különvéleményének adott hangot. Többek között (ekkorra már meglehetősen konzervatív módon) tagadta a héber (és a szír⁵³) nyelvek bibliaértelmezésbeli hasznosságát, sőt általában véve megkérdőjelezte az Ótestamentum hitelét és fontosságát.⁵⁴

Az arianizmus melletti kiállásával lényegében le is zárult Dudith életének az a négy éves időszaka, melyet szinte kizárólag a vallási és felekezeti kérdéseknek szentelt, és figyelme egyre inkább természettudományi problémák felé terelődött. A változás oka nem csak korábbi (kálvinista) levelezőpartnereinek elfordulása volt, hanem a politikai helyzet megváltozása Lengyelországban. Egyfelől Zsigmond Ágost 1572-es halálával a viszonylagos vallásszabadság jövője bizonytalanná vált, másfelől az *interregnum* kivételes érvényesülési lehetőségek ígérétevel kecsegtette a munkanélküli császári ügynököket. Fokozatosan sikerült ismét a Habsburgok hivatalos képviselőjévé felküzdenie magát, ami természetesen korábbi vallási hozzáállásának felülvizsgálatával járt. Csendet parancsolt a szájának, sem nem érvelt, sem nem keveredett vitákba – tájékoztatta később egyik közeli barátját, a radikális vallási gondolkodót, Jacobus Palaeologust.⁵⁵ Következmenyképp, az emberek már megint nem tudták vallásilag „hova tenni”: 1573-ban a spanyol követ azt jelentette Bécsből, hogy egyesek kálvinistának, mások ariánusnak gondolják.⁵⁶ Úgy tűnik azonban, egy adott pillanatban nyilvánosan is el kellett határolnia magát az arianizmustól.⁵⁷ A genfi és heidelbergi vallási vezetők, Theodor Beza és Girolamo Zanchi alig győztek „visszatéréséhez” gratulálni, de a tekintélyes Habsburg követ – aki a lengyel választási küzdelemben hatalmas pénzek leosztójává vált, és akinek második házassága Lengyelország legelőkelőbb családjába jelentett belépőt – válaszra sem méltatta leveleiket.⁵⁸ Beza hiába sürgette az elfoglalt diplomatát, még verseskötete harmadik kiadásának változatlanul Dudithhoz szóló előszava sem tett semmilyen hatást.⁵⁹

⁵³ Lásd Dudith Quirinus Reuterhez írt levelét 1583. augusztus 27-ről. Esztergom, FSzK, Cat. V Tit. IV/d, pp. 106–109.

⁵⁴ 1571. szeptember 14/22-i levél. Dudithius: *Epistolae*, II. 285–318. „Quare nihil vetera ista vestra moramur, quae nihil ad nos pertinere intellegimus, sive ad instruendum fidem, sive etiam vitam instituendam.” (513–515 sorok.) Ennek a rendkívül nehéz, sok héber betéttel rendelkező levélnek kiváló elemzését adja Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Budapest, 1973. 89–102. Dán szerint az ariánusok nem mondhattak le oly könnyen az Ótestamentum tekintélyéről, mint Dudith, mert a néphez való eljutáshoz szükségük volt az ótestamentumi egyszerűbb logikára és terminológiára.

⁵⁵ Dudithius: *Epistolae*, V. 306. 118. sor. (1576. december 31.) Palaeologushoz lásd: Landsteiner, Carl: *Jacobus Palaeologus. Eine Studie*. Wien, 1873.; Pirnát, Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Budapest, 1961. 180–193.; Firpo, Massimo: *Antitrinitari nell'Europa orientale del'500. Nuovi testi di Szymon Budny, Niccolo Paruta, e Jacopo Paleologo*. Firenze, 1977.; Balázs Mihály: *Előszó*. In Balázs M. (kiad.): *Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*. Budapest–Kolozsvár, 2003. 7–34.

⁵⁶ Comes de Montagudo II. Fülöphöz (1573. október 18.) Meysztowicz, V. (ed.): *Documenta polonica ex Archivio Generali Hispaniae in Simancas*. Pars 2. (Elementa ad fontium editions XI.) Romae, 1964. 59.

⁵⁷ Ennek oka valószínűleg a Zborowski családba való beházasodása lehetett, amelyre nem sokkal korábban került sor.

⁵⁸ Beza Dudithhoz 1574. szeptember 6-án. Dudithius: *Epistolae*, III. 242–243. Girolamo Zanchi Dudithhoz 1574. szeptember 11-én: idem, 246–247. Lásd még Beza levelét 1575. október 7-ről. Dudithius: *Epistolae*, IV. 395.

⁵⁹ Beza, Theodorus: *Poemata: Psalmi Davidici XXX. Sylvae. Elegiae ...* Genevae, 1576.

Dudith a királyválasztások idején kifejtett tevékenységének hála (a végső kudarc ellenére) visszanyerte korábbi politikai elismertségének egy részét, sőt jelentős vagyona is szert tett. 1577-ben, tehát a választások elbukása után két évvel (amikor a jövőbeli lengyel politikai szerepvállalásához fűzött remények már egyértelműen szertefoszlottak) végül ismét felvette a kapcsolatot Bezával, aki értelemszerűen újfent másképp tekintett rá. További levelezésük kevés új vallási gondolatot tartalmazott, és mindkettőjük számára egészen más fontossággal bírt, mint korábban. Ennek oka nem abban rejlett, hogy Dudith megoldást talált volna arra a szellemi krízisre, amely a megkérdőjelezhetetlen autoritások hiányából fakadt. Amióta csak a vallási felekezetek közötti választás édes szabadságának birtokában volt, e szabadság szüntelen fejfájásra adott okot. Egy bizalmas levelében barátjának, Palaeologusnak a következőképp vallott 1576 szilveszterén: „Hermaphrodita ceremóniák és elképzelések terjednek erre, egyféle keverék lutheranizmus és furcsa katolicizmus között élek. Megelégszem azzal, hogy a gyakorlatot a népre hagyom, amint ezt mondani szokás, és a tudást magamnak megtartom. Bántja a lelke, hogy a kereszténységben, minden felekezetnél annyi sok eltérő vélemény van. Ha az igazság egy, miért van ennyi ellentmondás, hol van az igazság a Szentírásban? Hogyan kéne azt megtaláljam ennyi különböző bibliaértelmező között? Hiszen mindenki magának akarja az igazságot. Ismerem a szokásos válaszokat ezekre a kérdésekre, de ezek a válaszok mindenkinek jól jönnek és közhelyesek ...”⁶⁰

Míg Dudith szkepszisét hasonló retorikával fejezte ki, mint hat évvel korábban, ez a szkepszis egészen más fontossággal bírt most. Egyrészt az erdélyi antitrinitáriusok iránt érzett korábbi lelkesedése az ott felmerülő viszályok eredményeképp elpárolgott. Különösen kiábrándító volt számára, amikor Biandrata elérte János Zsigmondnál Dávid Ferenc bebörtönzését.⁶¹ Másrészt Dudith valószínűleg rájött, hogy egyes teológiai kérdéseire sohasem fog megnyugtató válaszokat kapni, és ekkorra már valóban a „megfoghatóbb dolgok” tanulmányozása kezdte foglalkoztatni: mindenekelőtt a csillagászat és az orvostudomány.⁶² Eredeti gondolkozásának köszönhetően hamarosan helyet talált kora leghaladottabb természettudósainak, Georg Rheticusnak, Johannes Praetoriusnak, Paulus Wittichnek, Thaddaeus Hageciusnak és Henry Savile-nek a társaságában. Mind az 1577–1578-as üstökösről szóló írásaiban, mind orvosi leveleiben Dudith különös figyelmet fordított annak az állításnak az igazolására, hogy a természettudományok területén vallási megfontolások és „előítéletek” nem játszhatnak szerepet.⁶³ Thomas Erastushoz szóló egyik levelében, melyhez az

⁶⁰ „... hic intersum ceremoniis et concionibus hermaphroditicis et un certo recipe di lutheranismo e papismo mirabile, basta usum populo permitto, come dice colui, scientiam mihi reservo. Me ofende l'animo tanta varietà d'openioni nel cristianesimo, in tutte le sette. Se la verità è una, perché tante contrarietà, ubi est igitur nella Scrittura? Come l'intenderò in tanta varietà interpretum? Ognuno la vuole per sé. So ben quel che si risponde a questo, ma sono cose che servono ad ogni parte, sono luoghi comuni, ecc.” Dudithius: *Epistolae*, V. 306.

⁶¹ Lásd Jordán Tamáshoz írt levelét 1579. augusztus 16-ról. Dudithius: *Epistolae*, VI. 241. „Numquamne tot disputationum ac dissensionum finem videbimus? Illud sane putidum videtur, ad ea illos quoque arma confugere, quibus pontifices et, si qui in eo pontifices imitantur, impie ac contra Dei iussa uti clamitant.” Az erdélyi antitrinitarizmushoz lásd: Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988.

⁶² Vö. a tanulmány elején lévő idézettel, melyben Dudith azt állítja, hogy ezirányú tanulmányai ifjúkorára nyúlnak vissza.

⁶³ Lásd például Jordán Tamáshoz írt 1579. február 1-i levelét. „Soli hunc theologiae honorem habemus ut, quod ex sacris monumentis profert, id nos sine ulla dubitatione pro sacrosancta et firma veritate recipiamus. Liberum in aliis artibus atque <in> primis in philosophia naturali iudicium ingeniosis et politis hominibus relinquimus.” Dudithius: *Epistolae*, VI. 200. 56–59. sorok. Az üstökösről szóló értekezése két kiadást élt meg rövid időn belül: *Andr. Dudithii viri Clariss. de*

üstökösről szóló értekezését is csatolta, határozottan kiállt a tapasztalat elsőbbsége mellett: „Gyerünk hát, és te is szállj le és csodáld meg azt, amiről beszéltem, a világnak e szépséges színházát (*theatrum orbis*)! A saját szemekkel és érzékszerveiddel tanulmányozd a természetet, és ne másokéval! [...] Ez nem a pythagoreusok vagy teológusok iskolája, ahol az értelemnek fejet kell hajtania a tekintély előtt. Ez a megtisztelés csak a teológiának jár ki, ahol azt, ami a szent írásokból ered, mi kételkedés nélkül szent és megdönthetetlen igazságnak kell elfogadjuk. Más tudományterületeken – és különösen a természettudományokban – a szabad ítélkezés jogát a tehetséges és művelt emberek számára tartjuk fenn.”⁶⁴ Dudith természettudományos és teológiai gondolkozása egymással szoros összefüggésben fejlődött.⁶⁵ Nem csak azt tagadta, hogy az üstökösök csodálatos, „égi” jelenségek, hanem egyúttal látszólag – jócskán kora előtt járva – az újtestamentumbeli csodák történetiségét is kétségbe vonta.⁶⁶ Ugyan a természettudományok területén a szkepszis jótékony módon a kutatás előmozdítója lehetett,⁶⁷ az alapokat illetően nem volt kételkedésnek helye: „*omnis nostra notitia, omnis cognitio a sensibus est*” – állította egyik levelében.⁶⁸ Ezzel gyökerelesen ellentétben, a teológia teljesen hiányában volt a biztos hermeneutikai eszközöknek – fejtette ki a híres ariánus Faustus Sozzinushoz írt levelében, amelyben újfent visszatért örök kérdésére: annyi ellentmondó bibliaértelmezés között hogyan lehet az igazat megtalálni, és ami ebből következik: hogyan lehet az igaz egyházat fellelni? Sozzinus azonban megértette Dudith retorikájának élet, és visszakérdezett: Dudith miért gondolja, hogy „lennie kellene egy cáfolhatatlan *látható* egyháznak, mely a vallási kérdésekről való gondolkodásban vezetőnk és tanítómesterünk lehet”.⁶⁹

cometarum significatione commentariolus ... Basileae, 1579. 13–50.; *De Cometis dissertationes novae clariss. virorum Thom. Erasti. Andr. Dudithii, Marc. Squarcialupi, Symon Grynaei* [Basileae], 1580. 167–196. Modern kiadásban: Dudithius: *Epistolae*, VI. 108–133.

⁶⁴ „Age igitur, descende tu quoque in admirandum hoc pulcherrimum, quod dixi, orbis theatrum. Tuis oculis, non alienis, naturam intueri, tuos sensus adhibere. [...] Non haec Pythagoreorum est schola, non theologorum, in quibus auctoritas pro ratione admitti debeat. Soli hunc theologiae honorem habemus ut, quod ex sacris monumentis profert, id nos sine ulla dubitatione pro sacrosancta et firma veritate recipiamus. Liberum in aliis artibus atque <in> primis in philosophia naturali iudicium ingeniosis et politis hominibus relinquimus.” 1579. február 1-i levél. Dudithius: *Epistolae*, VI. 200. 50–59. sorok.

⁶⁵ Dudith esete Popkin elméletét is megerősíteni látszik: a tudományos forradalom nem kis mértékben a vallási szkepticizmus táptalajából nőtt ki. Popkin, Richard H.: *The history of scepticism from Erasmus to Descartes*. Assen, 1964.

⁶⁶ Lásd Faustus Socinus levelét Dudithhoz 1582. június 10-ről. *Bibliotheca Fratrum Polonorum*. Tomus 1. Irenopoli [Amsterdam], 1656. 501–508.

⁶⁷ A matematikus barátjához, Johannes Praetoriushoz íródott egyik levelében (1581. augusztus 28.) Dudith kifejti, hogy tetszett neki Praetorius véleménye Kopernikuszról, de hozzászeli, hogy mind egy igaznak vagy hamisnak bizonyul-e, mert csak a kérdéseinkből tanulhatunk. („Placet, quod de hypothesis Copernicianis scribis; verae sint, an falsae, non magni interest, modo id, quod quaerimus, nos doceant.”) Brüsszel, Bibliothèque Royale (a továbbiakban: BR), ms. 19306, cah. 49, n° 83, f. 103v.

⁶⁸ Lásd Thaddeus Hageciushoz (Tadeáš Hájekhez) írt levelét az üstökösről 1580. szeptember 26-ról. Dudithius: *Epistolae*, VI. 366. 103. sor.

⁶⁹ „Illud praeterea miror te, quemadmodum et ex his tuis verbis et multo magis ex aliis deinde sequentibus colligi potest, tamquam indubitatum ponere exstare semper visibilem aliquam ecclesiam debere, quae in rerum divinarum cognitione dux nobis et magistra sit. At cui fundamentum hypothesin istam tuam superstruis? Illi fortassis, quod ad ostendendum ecclesiam errare non posse dixisti de nullo nos dogmate certos alioquin futuros? Sed respondeo non esse necessum, ut

Dudith élete utolsó tíz évét a lutheránus Boroszlóban töltötte, mely híres volt jelentős kryptokálvinista közösségről. Eleinte viszonylagos szabadságnak örvendett, még akkor is, ha jól tudta, a hatóságok és a város szemmel tartja.⁷⁰ Ennek ellenére a vallási hovatartozás leplezésének kérdése hamarosan személyesen megélt problémává vált, éppen ezért újabb polémiaát kezdeményezett a nikodémizmusról, ezúttal Beza egyik németországi jogtudós barátjával, Christoph Hardesheimmel. Míg Hardesheim (és egy rövid levelében Beza, akit Dudith ismét megpróbált bevonni) az egyház békéje érdekében hajlandónak mutatkozott bizonyos mértékű vallási színlelést tolerálni, Dudith azt állította, hogy egy vallásosan megélt, morális élet számára a vallási szimuláció nem lehet alternatíva. „Ha azt gondold, hogy véleményünket lepleznünk kellene – írta Bezának –, csak gondold bele, mennyi lehetőséget nyújtasz ezzel a nikodémistáknak mindenféle rossz elkövetésére.”⁷¹ Nem lehet szempont az (ami Bezát valószínűleg a leginkább foglalkoztatta), ha a vallási individualizmus a közösség békéjét zavarja: „Nem lehet a béke annyira fontos, hogy Krisztus parancsa és példája ellenében kellene cselekednünk.”⁷²

Kérdés mégis, hogy a személyes vallási meggyőződés luxusa vajon megért-e mindent. Dudith levelei egyre nagyobb óvatosságról tanúskodnak, sőt óvatossága néha már nem elővigyázatosságból, hanem félelemből fakadt. Ez az attitűdváltozás érhető tetten abban is, ahogy a korábbi vallási vitákban való szereplését kezdi átértelmezni. Amikor 1571-ben elhárította, hogy megvallja ariánus érzelmeit, azt állította, hogy mindenféle vallási tettétést megvet: ha szimulálni akarna ugyanis, és az akadémikusok szokása szerint pro és kontra érvelgetni, csakhogy végül azt találja igaznak, ami megegyezik a katolikus egyház véleményével, akkor nem kellett volna ilyen radikálisan megváltoztatni az életét és lemondania az udvari élet csillogásáról.⁷³ Egy tizenkét évvel későbbi, 1583-as levele szerint még a legegyszerűbb kérdésekről is csak úgy beszél, hogy senki ne kényszeríthesse, hogy nyilvános vitában kelljen álláspontját megvédenie. Ez azonban – mutatott rá levelében – nem volt mindig így. Régen aktívabb volt, és gyakran érvelt mindenféle dolgokról *in utramque partem*, csakhogy „gyakorolja képességeit, és tanuljon” e vitákból.⁷⁴

de dogmatibus certi simus, nisi iis, sine quibus salutem consequi nequimus.” Bibliotheca Fratrum Polonorum, 506.

⁷⁰ Crato von Kraffttheimhez íródott 1582. augusztus 8-i levelében Dudith beszámol róla, hogy igyekszik Boroszlóban nem kelteni feltűnést, és alapvető vallási kérdésekről nem nyilatkozik, bár nem tartotta titokban véleményét az eucharisziáról vagy a jó cselekedetek természetéről, amikor ezekről tanult emberek faggatták. Idézi Gillet, J. F. U.: *Crato von Craffttheim und seine Freunde. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte*. Band 2. Frankfurt am Main, 1860. 336–337.

⁷¹ „Si dissimulandum esse sententiam existimes, vide quantam Nicodemitis ad mala multa fenestram aperias.” Dudithius: *Epistolae*, VI. 330–331. (1580. június 12.)

⁷² „Nulla autem tanti esse debet pax ut contra Christi mandatum atque exemplum venire debeamus.” (1580. december 24.) Dudithius: *Epistolae*, VI. 418. sor. Ezt azonban nem a non-konformizmusra való felszólítás céljával írta, hanem ismételten a vallási intolerancia elleni tiltakozásképp: „Neque enim multum interesse puto, si quis vere neget aut dissimulatione tegat sententiam suam. Multo etiam maius esse crimen suspicor publice, coram populo, ad eos te accessisse ostendere spectandumque praeberere, qui tuos cives ac fratres diaboli martyres, Mahometanos, Epicureos, impios, blasphemos esse perpetuo proclamant.” Dudithius: *Epistolae*, VI. 415. 108–112. sorok.

⁷³ Jan Lasickihez írt levele: Dudithius: *Epistolae*, II. 256. (kül. 26–36. sorok).

⁷⁴ Jordán Tamáshoz 1583. április 22-ről. „Nunc quidem illa, quae nobis maxime cordi esse deberent et salutaria studia ita tracto, ut non facile, etiam provocatus, de ullo religionis nostrae controverso capite in arenam descendam. Fuit olim, cum impiger ad hoc certamen essem in utramque

Az 1580-as évek elejétől Dudith nem győzte ismételtetni, mennyire vágyik a békére,⁷⁵ és másokat is óvva intett, hogy vitába bocsátkozzanak, különösen a jezsuitákkal: újabban a pápa keze túlságosan messzire ér.⁷⁶ 1582-ben félelmei beigazolódtak. Az inkvizíció befolyásos cseh patrónusa házából vitte el Rómába barátját, Jacobus Palaeologust, ahol is a törvényszék döntésére meggyilkolták.⁷⁷ Ezekben az időkben személyesen is veszélyben érezte magát: „És ha eszébe jutna a pápának, hogy engem is elégessen – kérdezte Johannes Cratótól –, ki akadályozná meg, hogy engem is átadjanak mészárszéke számára?”⁷⁸ Jóllehet a nikodémizmusról írt leveleiben dicsérte a mártírokat, amiért nem leplezték vallási meggyőződéseiket, most kijelentette, hogy semmi kedve a pápa karmai között végezni.⁷⁹

Minden óvatosság ellenére néhány éven belül boroszlói otthonát már sokan az eretnecség melegágyának tartották.⁸⁰ A városi tanács gyanakodva nézte az ünnepnapokon a házában tartott összejöveteleket – vagyis elítélte a Dudith által képviselt személyes vallásgyakorlatot –, és végül magyarázatot követelt.⁸¹ Ugyan megmaradt udvari kapcsolatai megmentették a száműzetéstől, ezután a vallásszabadságért vívott harc legenyhébb formájának is vége szakadt. Ha jobban vigyázott volna korábban – írta 1583-ban Jordán Tamás humanista–orvos barátjának – most nem kellene állandóan a következményektől szenvednie.⁸² Nem csoda, ha megrémült, amikor 1585-ben tudomására jutott, hogy Beza a vele való levelezésének újbóli (tőle független) kiadása ürügyén ismét fel kívánja venni a kesztyűt, és 1570-es levelét meg kívánja válaszolni. Megesküdött rá, hogy erre egyáltalán semmilyen szükség nincs: „Amikor belebotlottam abba a levélbe, amelyet, ha nem tévedek, tizenöt évvel ezelőtt írtam – nem tudom mi bírt rá – nagyon szégyelltem és fájlaltam.”⁸³ Egyedül már

partem saepe disserens exercendi ingenii ac discendi causa. Schlosser, F. Ch.: *Leben des Theodor de Beza und des Peter Martyr Vermili.* Heidelberg, 1809. 333.

⁷⁵ Lásd Petrus Monaviushoz írt 1580. július 19-i levelét: „*Omnes meae cogitationes, studia omnia quietem spectant, quam qui perturbare conabuntur, deos ultores habebunt.*” Dudithius: *Epistolae*, VI. 343. 21–22. sorok.

⁷⁶ Hageciushoz írt 1581. február 21-i levél: „*Missos fac Iesuitas ac theologicas disputationes et tuam Spartam orna. Habes philosophiam, habes medicinam, mathematicam scientiam. In iis artibus multa sunt obscura, multa eiusmodi, in quibus explicandis augendisque praeclarum ingenium, eruditionem tuam exercere et de litterarum studiosis bene mereri poteris.*” Gillet: *Crato von Crafftheim*, II. 306.

⁷⁷ Lásd Dudith leveleit Thadeus Hageciushoz: Gillet: *Crato von Crafftheim*, II. 330., 335–336.

⁷⁸ „*Si Pontifici in mentem veniat me quoque ad flammas expetere, quid prohibet quin ego quoque ipsi ad lanienam dedar?*” Gillet: *Crato von Crafftheim*, II. 336.

⁷⁹ Faustus Socinus 1583. március 10-i válasza: *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, 509.

⁸⁰ Lásd Petrus Monaviushoz írt 1584. július 27-i levelét: „*Certe qui in eas inciderint, cum me in eum modum traduci domumque meam perniciosorum dogmatum et horum haereticorum latebras, in qua spargendis haeresibus et propagandis idonea fiant conventicula, vocari videbunt me longe alium, quam equidem me esse sentio, existimabunt.*” Brüsszel, BR, ms. 19306, cah. 57, n° 99.

⁸¹ Praetorius Georg Michael Lingelsheimhez 1607. szeptember 1-jén. Mieg, Ludwig Christian: *Monumenta pietatis & literaria virorum in re publica & literaria illustrium, selecta.* Frankofurti, 1702. 128. Lásd még Dudith panaszeit a Nicolaus Rhedigerhez írt levelében 1586-ból: Berlin, Staatsbibliothek, R 402, n° 50, f. 90r. Lásd még Dudith Lipsiushoz írt levelét 1587. március 1-jéről. *Iusti Lipsi Epistolae*. Pars II. Eds.: A. Gerlo, M. A. Nauwelaerts, H. D. L. Vervliet. Brussel, 1983. 334–336.

⁸² Jordán Tamáshoz írt idézett levele. Schlosser: *Leben des Theodor de Beza*, 333.

⁸³ „*Cum in epistolam illam incidi, quam ante XV, ni fallor, annos, nescio quo genio impellente, ad te dederam, et pudore et dolore summo affectus sum.*” 1585. január 13-i levél. Gillet: *Crato von Crafftheim*, II. 543.

csak azt tartja belőle továbbra is érvényesnek – állította –, hogy az eretnekeket nem szabad megölni.

Dudith András szkepticizmusa végül is, úgy tűnik, több volt, mint retorikai póz vagy a tudományos kutatást motiváló eszköz, még ha élete során különböző kontextusokban különböző szerepet töltött is be. Esete megerősíteni látszik azt a véleményt, miszerint a 16. században a vallási tolerancia melletti egyre erőteljesebb kiállás nagymértékben a szkeptikus gondolkodás térhódításából táplálkozott.⁸⁴ Még abban az időben is, amikor Dudith buzgón kiállt az ariánusok mellett, nem szűnt meg bizonyos vallási kérdésekben kételkedő álláspontra helyezkedni. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy szkepsze továbbra is stratégiai haszonnal járt, hiszen még politikai rehabilitációja és a *respublica litteraria* újbóli meghódítása után sem kívánt felekezeti szempontból elköteleződni. Mint befolyásos humanista, bizonyára szívesen tetszelgett is a vallási viszálykodások felett álló pártatlan döntőbíró szerepében. Ugyanakkor Dudith nemcsak az egyéni vallásos interpretációhoz követelt magának jogot, hanem az istentisztelet egyéni gyakorlatához is.⁸⁵ Éppen a radikális szkepszis stratégiája és a kompromisszumok elutasítása tette számára lehetővé, hogy az üdvözüléshez egyéni utakon járhasson.

Dudith vallási nonkonformizmusa egészen kivételesnek tekinthető. A Szentírás egyéni értelmezéséhez való jog követelésében nem volt semmi új, de a bármilyen intézményi kontrolltól mentes keresztény lét melletti kiállás már egyáltalán nem mondható szokványosnak. Számot kell azonban vetni azzal, hogy ez a követelés erőteljesen elitista színezetű volt, mely a lengyel reformációt általában is jellemezte. Dudith ráadásul a Habsburg udvar nemes és viszonylag gazdag kliense volt, aki nemcsak a császárok, hanem a lengyel király támogatását is élvezte. Emellett Európának abban a felében élt, ahol az emberi együttélés paradigmája továbbra sem a városi egymásrautaltság konformizmusa, hanem az öntörvényű vidéki nemesi lét szabadsága volt, ahol ennek jegyében a vallásszabadság a legfőbb politikai erő, a nemesség kiemelt követelései közé tartozott, és ahol ráadásul a konfesszionalizáció igazi fájdalmait még csak tompítottan lehetett érezni. Ebből a helyzetből is következik, hogy Dudithból sohasem lett lipsiusi politikai gondolkodó, és megengedhette magának azt a luxust, hogy megmaradjon moralistának. Irénizmusa abban a hitben gyökerezett, mely szerint az egyéni vallási elképzelések és gyakorlatok nem feltétlen kell ellenségeskedéshez vezessenek. Európában nem kevesen gondolkodtak hasonlóképp, de mások (főleg a hatalom berkein belül), mint Bezák, ezt az irénizmust naivnak, sőt veszedelmesnek tartották. Hogy Dudith irénizmusa kiterjedt-e addig a pontig, amit a vallásszabadságról szóló, a nyilvánosság előtt nem terjesztett themisztiuszi beszéd parafrázisában megfogalmaz, hogy az egymással diszharmóniában lévő vallási elképzelések egy istennek tetsző harmóniát alkotnak (*concordia discors*), az mindennek ellenére sem tűnik valószínűnek, az azonban biztos, hogy sohasem fogadta el, hogy a nagyobb vallási konszenzus érdekében megengedett le-

⁸⁴ Lásd: Levine, Alan: *Introduction: The Prehistory of Toleration and Varieties of Skepticism*. In: idem (ed.): *Early Modern Skepticism and the Origins of Toleration*. Oxford, 1999. 1–16.

⁸⁵ Privát istentiszteletről lásd: Kaplan, Benjamin J.: *Fictions of Privacy: House Chapels and the Spatial Accommodation of Religious Dissent in Early Modern Europe*. *American Historical Review*, vol. 107. (2002) 1031–1064.; Pollman, Judith: *The bond of Christian piety: the individual practice of tolerance and intolerance in the Dutch Republic*. In: Po-Chia Hsia – R. Van Nierop, Henk (eds.): *Calvinism and Religious Toleration in Dutch Golden Age*. Cambridge, 2002. 53–71.

gyen a hatalom eszközeivel élni.⁸⁶ És minthogy tisztán látta, hogy lehetetlen objektív kritikák alapján ítélni és megegyezésre jutni a keresztény vallás számos fontos kérdésében, azt is megértette, hogy a konfesszionizáció, vagyis a társadalmat polarizáló retorikára építő keresztény ideológia feletti harc elsősorban kisebb vagy nagyobb hatalmi játékok eszköze.

GÁBOR ALMÁSI

The Prospects of Religious Heterodoxy in the Sixteenth Century: Andreas Dudith and Confessionalization

Focusing on the correspondence with Theodore Beza, the paper analyzes the heterodox religious ideas of the late sixteenth-century apostate bishop of Hungary, Andreas Dudith. Dudith's plea for individual religious freedom and his growing skepticism were deeply rooted in his education, his Erasmian attitude and were also profoundly linked to his intertwining scientific and theological thinking. His case seems to confirm the assertion that late sixteenth-century ideas about religious tolerance were largely influenced by the growth of skeptical thinking. Nevertheless, Dudith's skepticism continued to have strategic uses throughout his life. As a prestigious humanist, he could not afford being stigmatized as an Arian, and he also liked to be seen as an impartial judge who can easily overcome dogmatic squabbles. Furthermore, Dudith demanded more than the right of individual religious thinking: he apparently also wished to worship in an individual way. It was the strategy of radical skepticism and of refuting Nicodemism or any compromise in ecclesiastical questions that enabled him to follow a personal path to salvation and refrain from joining any religious establishment. Yet his demand for individual religious thinking and practice was made from a privileged position and had an elitist coloring, typical of a Polish Reformation dominated by the noble estate.

⁸⁶ Dudith András: *Pseudo-Themistios Valens császárhoz a vallások ügyében 1570 körül*. Fordította Szepessy Tibor. In: Klaniczay Tibor (szerk.): *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Budapest, 1982. 934–941. Lásd még: Almási Gábor: *The riddle of Themistius' "Twelfth oration" and the question of religious tolerance in the sixteenth century*. *Central Europe*, vol. 2. (2004) no. 2. 83–108. Dudith parafrázisa rengeteg értelmezési problémát vet fel. Themistius gondolataival (különösképp a vallási pluralizmus pozitív értelmezésével) valószínűleg mint egyetlen 16. századi kortársa sem (elsősorban Jean Bodinra és Thomas More-ra gondolok), ő sem tudott maradéktalanul azonosulni. Ez a pluralizmus, mint Dudith annyiszor kifejtette, csak viszálykodásra, háborúra adott okot, a krisztusi úthoz nem vitt közelebb. Ezzel ellentmondásban arra sem volt hajlandó, hogy a pluralizmus előfeltételét, a gondolat- és lelkiismeret-szabadságot bármilyen formában is megkérdőjelezze.